

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ НАШАҚОРЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

КАЛИЕВА Г.А.¹, МАХАШОВА П.М.^{2*}, СЕМБАЕВА Г.П.², МАКАШЕВА О.М.³

Калиева Гулжан Абузаровна¹ – Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

E-mail: guljan_81.15@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7747-6993>

***Махашова Патима Менлибаевна**² – Педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан

E-mail: mahashova1964@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8967-6282>

Сембаева Гульзат Пернебековна² – Педагогика және психология магистрі, аға оқытушы, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан

E-mail: Sembaeva-77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3267-9225>

Макашева Орынкуль Менлибаевна³ – Аға оқытушы, Алматы гуманитарлы-экономикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: makasheva80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-2888-7626>

Андатпа. Мақалада жасөспірімдер арасындағы нашақорлық мәселесі психологиялық-педагогикалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеуде жасөспірімдер арасында нашақорлықтың таралуына ықпал ететін негізгі себептер мен факторлар, соның ішінде әлеуметтік, психологиялық - педагогикалық аспектілер талданады. Ерекше назар бастапқы профилактика мәселелеріне аударылып, теріс әсерлерге төзімділікті қалыптастыру, салауатты өмір салты саласындағы білім деңгейі туралы хабардарлығын арттыруға арналған.

Мақаланың негізгі мақсаты – жасөспірімдердің есірткіні қолдану себептерін анықтау және нашақорлық дертін алдын-алуын қарастыру. Нашақорлықтың пайда болуы мен динамикасындағы психологиялық факторлар мен механизмдері жан-жақты талданған. Жасөспірімдердің нашақорлықты есірткіні жүйелі қолданудан туындаған аурулар және психиканың реактивтілігі мен физиологиялық тәуелділіктің өзгеруінен, сондай-ақ кейбір басқа психологиялық және әлеуметтік құбылыстардан көрінетін ресми наркологияның позициясында көрініс тапты. Нашақорлықтың және психотроптық заттарға тәуелділіктің алдын алу стратегиясы тәуекел факторларын азайтуға немесе ауруға сезімталдықты төмендететін факторларды күшейтуге бағытталған.

Зерттеудің негізгі бағыты есірткі заттарының фармакологиялық әсеріне, физиологиялық процестердің динамикасына және заттарды жүйелі қолдану нәтижесінде жеткіншектің соматикалық өзгерістері пайда болады. Білім беру мекемелерінде және отбасында жүргізілетін алдын алу жұмыстарының заманауи тәсілдері қарастырылады.

Түйін сөздер: фармакологиялық, профилактикалық, бихевиоралдық тәсіл, когнитивтік, транзактілік талдау, агрессия, негативизм.

Кіріспе. Жасөспірімдер арасындағы нашақорлықтың алдын алу мақсатында Қазақстан Республикасында Нашақорлыққа және есірткі бизнесіне қарсы күрестің 2023 – 2025 жылдарға арналған кешенді жоспары қабылданды. Бұл жоспар жергілікті атқарушы органдардың профилактикалық жұмыстарын күшейтуді көздейді. Сонымен қатар, «Дені сау ұлт» ұлттық жобасы аясында нашақорлықтың алдын алу, емдеу және оңалту шаралары іске асырылуда [1].

Аталған заңдар мен бағдарламалар жасөспірімдер арасында есірткіге тәуелділіктің алдын алу және онымен күресуде кешенді шараларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Нашақорлық адамның психотроптық заттарға тәуелділігін қалыптастыратын психикалық және физикалық бұзылуларды білдіреді. Бұл тұлғаның ой санасын өзгертіп, асқынулар мен қауіпті ауруларға әкеледі. Нашақорлық бүгінгі балаларды алдағы өміріне, денсаулығына және қадір-қасиетін жоғалтуына әкеп соғады. Есірткі-бұл дененің табиғи процестеріне кедергі келтіретін және көңіл-күйге, сезімге, қабылдауға әсер ететін зиянды заттар болып табылады. Жастар арасында есірткіге әуестіктің алдын алу, нашақорлықты емдеу, оның таралуы мен

пайдалануын ауыздықтау мәселелерін зерттеулермен Ш.Е. Жаманбалаева, Е. Алауханов, Ә. Бахаудинов, Е. Нұсқабаев, Ж.С. Бейсенов М. Тұрғынбекұлы т.б. айналысып жүр. Десек те, жастар арасындағы нашақорлықтың таралуының алдын алу мәселелері Біріккен Ұлттар Ұйымының есірткілік заттардың таралуына тиым салу жұмыстарымен арнайы айналысатын халықаралық комитетінің жыл сайынғы есептерінде қарастырылып отырады.

Жасөспірім психологиясының даму кезеңінде тәуелділіктің әр түрлі формалары тұрақты және өзекті тақырып болып табылады. Кәмелетке толмаған жасөспірімдер арасындағы девиантты мінез-құлықтың пайда болуының негізгі себептерінің бірі: отбасы тәрбиесінің дұрыс ұйымдастырылмауы: Алкоголь мен есірткіге тәуелділік- орта мектеп оқушыларының психологиялық проблемасы [2, 290].

Нашақорлық мәселелері бойынша әртүрлі көзқарастары бар. Дегенмен, көптеген тәжірибешілер нашақорлықты емдеуде сәтті болды. Көбінесе емдеудің сәтті болуы үшін әдіс емес, дәрігердің жеке басы маңызды. Одан да маңыздысы – дәрігер мен пациент арасындағы байланыс, дәрігердің есірткі қабылдайтын адамға «жету» қабілеті және кез-келген дәлелдердің көмегімен оны одан әрі есірткіден бас тартуға мәжбүр ету. Жұмыс белгілі бір жоспар бойынша құрылған, онда есірткіні қолдануға азғырудан бастап, жасөспірім нашақор болған кезде қайғылы және қорқынышты нәтижелерге дейінгі барлық маңызды сәттер көрсетілген.

Қазақстан Республикасында жасөспірімдер арасындағы нашақорлықтың алдын алу мәселесі бірнеше заңнамалық және бағдарламалық құжаттармен реттеледі. Бұл бағытта маңызды құжаттардың бірі – Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, онда есірткі өндірісі мен таратқаны үшін, сондай-ақ кәмелетке толмағандарды есірткі саудасына тартқаны үшін жазаны қатаңдататын өзгерістер енгізілген. Сонымен қатар, «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңы балалардың денсаулығына зиян келтіретін әрекеттерден, соның ішінде есірткі заттарын қолданудан қорғауға бағытталған.

Қазіргі таңда әлем жастардың психоактивті заттарды тұтыну жағдайына көп алаңдаушылық білдіреді. Жастар арасында ең танымал зат-каннабисті тұтынып, салдарынан медициналық зардаптарға көбірек ұшырап жатады [3, 3].

Нашақорлық – бұл жер шарындағы барлық дерлік елдерге әсер ететін халықаралық мәселе. Денсаулықтың, өлімнің, осы теріс пайдаланумен байланысты әлеуметтік мәселелердің көптеген мәселелері психоактивті заттар, белгілі бір адам және қоршаған орта арасындағы күрделі өзара әрекеттесудің нәтижесі болып табылады. Тұтынушы есірткіні қолданудың барған сайын еріксіз болуына әкелетін күшті психоактивті әдетті (тәуелділікті) дамытады.

Білім беру мекемелері көптеген профилактикалық іс-шаралар өтетін негізгі әлеуметтік институт болып табылады. Сондықтан, жасөспірімдерді есірткі құралдарына тәуелді болмаудың алдын алу мақсатында дене шынықтыру және спорт дамытып, патриоттық тәрбие беруге баулу керек [4, 32].

Ұзақ уақыт бойы нашақорлықты зерттеушілердің негізгі бағыты есірткі заттарының фармакологиялық әсеріне, физиологиялық процестердің динамикасына және заттарды жүйелі қолдану кезіндегі жалпы денсаулыққа бағытталған. Есірткіні қолдану проблемасы физиологиялық проблема ретінде ғана емес, сонымен қатар белгілі бір әлеуметтік жағдайда есірткіге жүгінетін адамның проблемасы ретінде қарастырылуы керек [5, 13-16.].

Бұл жағдайда профилактикалық, емдік және оңалту жұмыстары жаңа мазмұнға, демек, жаңа мүмкіндіктерге ие болады. Тәжірибеде көрсеткендей, мәселені түсіну оны шешуді қиындатады, бірақ кешіктірілген нәтижелердің көрсеткіштерін едәуір арттырады. Сонымен, нашақорлық белгілі бір әлеуметтік-мәдени контексте есірткі қабылдайтын адамның проблемасы ретінде қарастырылады. Бұл ретте қоғам, әлеуметтік және мәдени орта нашақорлыққа жауап бере отырып, «нашақорлық» мінез-құлық түріне өз реакцияларымен «ендіріледі».

Ғылыми жаңалығы. Бұл зерттеуде жасөспірімдер арасындағы нашақорлықтың

психологиялық-педагогикалық аспектілеріне кешенді талдау жасалып, оның алдын алудың тиімді әдістері ұсынылады. Зерттеу барысында жасөспірімдердің есірткіге тәуелділікке бейімділігін анықтайтын әлеуметтік-психологиялық факторлар жүйеленіп, бастапқы профилактиканың жаңа тәсілдері қарастырылады. Алынған нәтижелер білім беру мекемелерінде және отбасында нашақорлықтың алдын алуға бағытталған нақты ұсынымдар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Нашақорлық мәселесіне негізгі психологиялық тәсілдер психологиядағы жетекші бағыттар мен ең дамыған теориялар төңірегінде топтастырылған.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бірінші біз нашақорлық мәселесіне қатысты психологиялық-педагогикалық зерттеулерге талдау жүргіздік. Нашақорлық мәселесін қарастыруда негізгі психологиялық тәсілдерге келесі бағыттарды атап өтуге болады:

1. Бихевиоралдық тәсіл. Бұл бағыттың өкілдері адамның әлеуметтік ортасының оған үздіксіз ықпал ететінін алға тартады.

2. Когнитивтік тәсіл. Бұл тәсіл адам мен оның өмірлік жағдайлары арасындағы күрделі өзара байланыстарды ашуға көмектеседі. Алайда оның өкілдері кейбір адамдардың өз мінез-құлқының себебін өзінен іздейтінін, ал басқалары – сыртқы факторлардан көретінін нақты түсіндірмейді.

3. Транзактілік талдау. Көптеген зерттеушілер нашақорда бір эго-күйдің басым екенін болжайды, көбінесе бұл – бала күйі, немесе бір эго-күйдің екіншісімен «залалданғанын» көрсетеді. Нашақорлық белгілі бір рөлдерді қамтитын «ойын» ретінде де қарастырылуы мүмкін.

4. Жүйелік тәсіл. Жүйелік тәсіл тұрғысынан алғанда, нашақорлық әртүрлі табиғаты, деңгейі және динамикасы бар элементтерден тұратын жүйелік кешен ретінде қарастырылады.

Зерттеудің келесі бағыты бойынша жасөспірімдердің есірткіге тәуелділігінің қалыптасуына ықпал ететін мотивтендіруші факторларды қарастырдық. Оларға мыналар жатады:

1. Жасөспірімдердің есірткіге тәуелділігінің әлеуметтік факторлары.

2. Жеке және психологиялық факторлар.

Біз бұл факторлар белгілі бір уақытта жасөспірімнің есірткіге тәуелділігінің қалыптасуына әкелетінін және оны елемеу мүмкін еместігін анықтап, жасөспірімдер арасындағы нашақорлықтың бастапқы профилактикасының ұғымын, стратегиясын және мақсаттарын қарастырдық.

Зерттеу барысында нашақорлыққа қарсы күресті жалпыұлттық деңгейге көтеруге мүмкіндік береді деген қорытындыға келдік.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу нәтижелері жасөспірімдер арасындағы нашақорлықтың психологиялық-аспектілерін жан-жақты талдауға және оның алдын алу шараларын айқындауға мүмкіндік берді. Алғашқы кезеңде жасөспірімдердің есірткіге тәуелділігін қалыптастыратын негізгі психологиялық бағыттар анықталды. Атап айтқанда, бихевиоралдық, когнитивтік, транзактілік және жүйелік тәсілдердің әрқайсысы нашақорлықтың пайда болу себептері мен даму механизмдерін түсіндіруде маңызды рөл атқаратыны белгілі болды.

Екінші кезеңде жасөспірімдердің есірткі қолдануға бейімділігін арттыратын мотивтендіруші факторлар анықталды. Олардың ішінде әлеуметтік орта әсері, психологиялық ерекшеліктер, тұлғалық мәселелер, өзін-өзі бағалаудың төмендігі және қолдау тапшылығы басты орын алады. Бұл факторлардың жиынтығы белгілі бір жағдайда есірткіге тәуелділіктің қалыптасуына әкелетіні анықталды.

Үшінші кезеңде нашақорлықтың бастапқы профилактикасының тиімді стратегиялары анықталды. Алдын алу шараларының кешенді түрде жүзеге асырылуы, яғни білім беру мекемелерінде ақпараттық-түсіндіру жұмыстарының жүргізілуі, отбасының рөлі мен қоғамның

белсенді қатысуы маңызды факторлар ретінде танылды.

Жалпы, зерттеу нәтижелері жасөспірімдер арасындағы нашақорлықтың алдын алу үшін кешенді тәсілдер қолданудың маңыздылығын көрсетті. Бұл үдеріс мемлекеттік құрылымдар мен қоғамдық ұйымдардың үйлестірілген іс-әрекетін талап етеді.

Жасөспірімдер арасындағы нашақорлықтың алдын алу мәселері алынған мәліметтер бойынша, психологиялық-педагогикалық аспектілерді ескере отырып, жасөспірімдер арасындағы нашақорлықтың пайда болуына әлеуметтік орта, тұлғалық ерекшеліктер және психологиялық факторлар тікелей әсер ететіні анықталды. Әсіресе, жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауының төмендігі, отбасы мүшелерінің назарынан тыс қалуы және әлеуметтік қолдаудың жоқтығы олардың есірткіге тәуелділікті бастауына ықпал етеді.

В.С.Битенский зерттеуі бойынша нашақорлықтың себептері – жасөспірімнің айналасындағылармен және қоғамдық институттармен дұрыс емес қарым-қатынасында жатыр [6, 13-16].

Бұл себептер тек өмірлік жағдайлар арқылы, кейде кездейсоқ түрде байқалады. Жасөспірімнің психофизиологиялық ерекшеліктері осы себептердің әсерін тежейді немесе жеңілдетеді, яғни наркотикке деген қызығушылықтың пайда болуына себепші болады.

Бірқатар факторлар балаларды алкоголь мен нашақорлық салдарынан есірткіні жүйелі қолданудан туындаған ауруларға да әкеледі. Жасөспірімдерге тәуелділіктің даму қаупін төмендететін қорғаныс факторларының күшін бағалау да маңызды. Өйткені тәуекел және қорғаныс факторларына қоршаған ортаның ерекшеліктері (үй, оқу ортасы, қоғаммен қарым-қатынас ерекшеліктері) және биологиялық алғышарттар (генетика, жыныс, жас, тіпті этнос) жатады. Жасөспірімдік кезеңнің басты міндеті – есею, яғни өзін-өзі тану, дүниетаным мен моральдық құндылықтарды қалыптастыру. Бұл міндет қоғамдық өмірдің тұрақсыздығымен, ескірген нормалардың бұзылуымен қиындайды. Болашаққа жоспар құрудың мәні жоғалады, себебі жасөспірімдер ертеңгі күнге сенімсіз. Бұл қоғамдағы тұрақсыздық, балалар мен үлкендер арасындағы дағдарыс, олардың бір-бірінен алыстауы мен қарым-қатынасындағы дағдарысты тудырады. Осылайша, жасөспірімдер өздеріне дұрыс бағыт көрсете алмай, көбінесе жастар субмәдениетіне тартылады. Олар үшін топтың маңызы артып, отбасы екінші орынға шығады. Жасөспірімдердің нашақорлығына эксперименттік-психологиялық зерттеу жүргізу үшін мынадай гипотеза ұсынылды: жасөспірімдердің нашақорлығының алдын алудың анықталған әдістері жасөспірімдердің нашақорлығын төмендетуде оң нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Зерттеуге келесі міндеттер қойылды:

- нашақорлықтың себептері мен жағдайларын анықтау;
- жасөспірімдердің есірткіні қолданудың себептерін зерттеу;
- жасөспірімдердің нашақорлығының психологиялық және әлеуметтік аспектілерін талдау;
- мектептегі нашақорлықтың психологиялық - педагогикалық профилактикасының рөлін анықтау.

Зерттеу 2023 жылғы 1-25 ақпан аралығында жүргізілді. Біздің зерттеуіміздің эксперименттік негізі 8 «А» (15 ұл және 13 қыз) және 10 «В» (17 ұл және 13 қыз) екі сынып оқушылары болды. Біздің эксперименттік жұмысымыз анықтаушы және қалыптастырушы эксперименттер жүргізу болды.

I. Анықтау экспериментінің кезеңі бойынша жүргіздік.

1) Басс-Дарки сауалнамасы;

2) Э. Хаймның жеке копинг-стратегияларын айқындау әдістемесі;

3) Девиантты мінез-құлыққа бейімділікті диагностикалау әдістемесі;

4) Есірткі заттарын пайдалану және жасөспірімдердің оларға қатынасы туралы мәліметтер алуға бағытталған сауалнама.

1. Агрессивтілік пен дұшпандық көрсеткіштерін анықтау үшін Басс-Дарки сауалнамасы қолданылды (1-қосымшаны қараңыз). Бұл агрессивтілік пен дұшпандық реакцияларды диагностикалауға арналған жеке сауалнама. Ол субъект «Иә» немесе «жоқ» деп жауап беретін 75 мәлімдемеден тұрады. Әрбір мәлімдеме агрессивті немесе дұшпандық реакциялардың сегіз индексінің біріне жатады:

1) физикалық агрессия (шабуыл) – басқа адамға қарсы физикалық күш қолдану;

2) жанама агрессия-айналма жолдармен басқа адамға бағытталған агрессия (өсек, қатыгез әзілдер), сондай-ақ ешкімге бағытталмаған агрессия-айқайлау, аяқпен таптау, үстелге жұдырықпен ұру түріндегі ашуланшақтық жарылыстары (бағдарланбау және тәртіпсіздікпен сипатталады);

3) тітіркенуге бейімділік – аздап қозған кезде ашуланшақтық, айқындық, дөрекілік танытуға дайын болу;

4) негативизм-әдетте билікке немесе басшылыққа қарсы бағытталған оппозициялық мінез-құлық шарасы; бұл мінез-құлық пассивті қарсылықтан қалыптасқан заңдар мен әдет-ғұрыптарға қарсы белсенді күреске дейін өсуі мүмкін;

5) реніш-айналасындағыларға деген қызғаныш пен жеккөрушілік, шынайы немесе ойдан шығарылған азап үшін бүкіл әлемге ашулану сезімімен шартталған;

6) күдік-айналасындағылар зиян келтіруге ниетті деген сенімге негізделген адамдарға деген сенімсіздік пен сақтық;

7) ауызша агрессия - жағымсыз сезімдерді форма (жанжал, айқай, айқай) арқылы да, ауызша жауаптардың мазмұны (қорқыту, қарғыс, ант беру) арқылы білдіру;

8) кінә сезімі-зерттелушінің дұрыс емес әрекеттер жасайтын жаман адам екеніне сенімі. Сауалнама нәтижесінде алынған деректер 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1. 8 «А» сынып оқушыларының агрессивті және дұшпандық реакцияларының әртүрлі формаларының көрсеткіштерін диагностикалау нәтижелерінің жиынтық кестесі

№	Агрессивті реакциялар (физикалық, жанама, ауызша агрессия, тітіркену)		Дұшпандық реакциялар (негативизм, реніш)	
	Норма	Нормадан жоғары	Норма	Нормадан жоғары
1	–	+	+	–
2	+	–	+	–
3	–	+	+	–
4	–	+	+	–
5	+	–	+	–
6	+	–	+	–
7	–	+	+	–
8	–	+	+	–
9	–	+	+	–
10	+	–	+	–
11	–	+	+	–
12	+	–	+	–
13	+	–	+	–
14	–	+	–	+
15	+	–	+	–
16	+	–	+	–
17	–	+	+	–
18	–	+	+	–
19	–	+	+	–
20	–	+	+	–
21	+	–	+	–

22	-	+	+	-
23	+	-	+	-
24	+	-	+	-
25	-	+	+	-
26	+	-	+	-
27	-	+	+	-
28	+	-	+	-

Осылайша, осы сыныпта агрессивті реакциялар (физикалық, жанама, ауызша агрессия, тітіркену) нормадан жоғары (яғни агрессивті мінез-құлықтың көрінісі оларға тән) 15 адам анықталды, олардың ішінде бір адамда дұшпандық реакциялар (негативизм, реніш) де нормадан жоғары.

Кесте 2. 10 «Б» сынып оқушыларының агрессивті және дұшпандық реакцияларының әртүрлі формаларының көрсеткіштерін диагностикалау нәтижелерінің жиынтық кестесі

№	Агрессивті реакциялар (физикалық, жанама, ауызша агрессия, тітіркену)		Дұшпандық реакциялар (негативизм, реніш)	
	Норма	Нормадан жоғары	Норма	Нормадан жоғары
1	+	-	+	-
2	-	+	+	-
3	-	+	+	-
4	-	+	-	+
5	-	+	+	-
6	+	-	+	-
7	+	-	+	-
8	-	+	+	-
9	-	+	+	-
10	-	+	-	+
11	+	-	+	-
12	-	+	+	-
13	-	+	+	-
14	+	-	+	-
15	-	+	+	-
16	-	+	+	-
17	+	-	+	-
18	+	-	+	-
19	+	-	+	-
20	-	+	+	-
21	-	+	+	-
22	+	-	+	-
23	-	+	+	-
24	-	+	+	-
25	+	-	+	-
26	-	+	-	+
27	+	-	+	-
28	+	-	+	-
29	-	+	+	-
30	-	+	+	-

Осылайша, осы сыныпта агрессивті реакциялар (физикалық, жанама, ауызша агрессия, тітіркену) нормадан жоғары (яғни агрессивті мінез-құлықтың көрінісі оларға тән) 18 адам анықталды, олардың үш оқушысында дұшпандық реакциялар (негативизм, реніш) де нормадан жоғары.

Кесте 3. 8 «А» және 10 «Б» сынып оқушыларының агрессивті және дұшпандық реакцияларының әртүрлі формаларының көрсеткіштерінің жиынтық кестесі

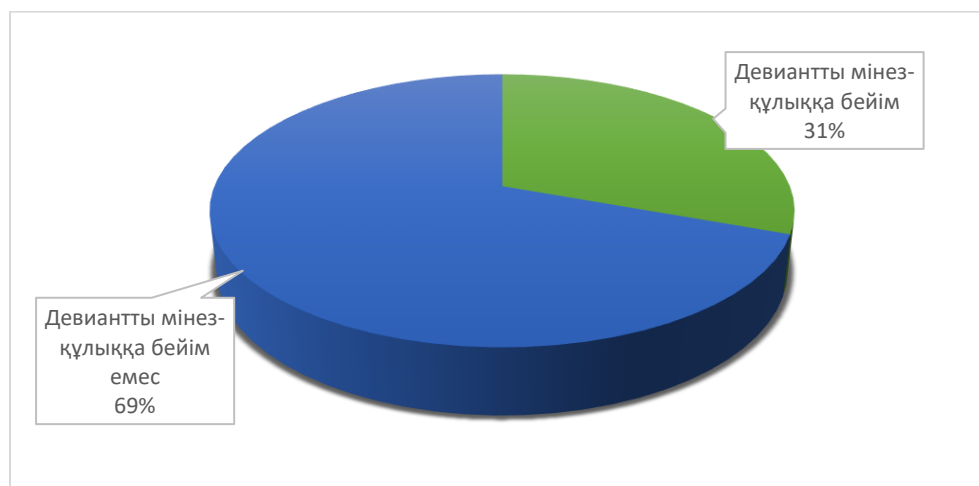
Реакцияның түрлері	8 «А» сынып				10 «Б» сынып			
	Норма		Нормадан жоғары		Норма		Нормадан жоғары	
	Адам саны	%	Адам саны	%	Адам саны	%	Адам саны	%
Агрессивті реакциялар (физикалық, жанама, ауызша агрессия, тітіркену)	13	46	15	54	12	40	18	60
Дұшпандық реакциялар (негативизм, реніш)	27	96	1	4	27	90	3	10

Осылайша, 8 «А» сыныбында 15 адам (бұл оқушылардың жалпы санының 54% құрайды) және 10 «Б» сыныбында 18 адам (бұл оқушылардың жалпы санының 60% құрайды) анықталды, олардың агрессивті реакциялары нормадан жоғары (яғни агрессивті мінез-құлық көрінісі оларға тән). Олардың ішінде 8 «А» сыныбының бір адамында (бұл оқушылардың жалпы санының 4% құрайды) және 10 «В» сыныбының үш оқушысында (оқушылардың жалпы санының 10% құрайды) дұшпандық реакциялар қалыптыдан жоғары.

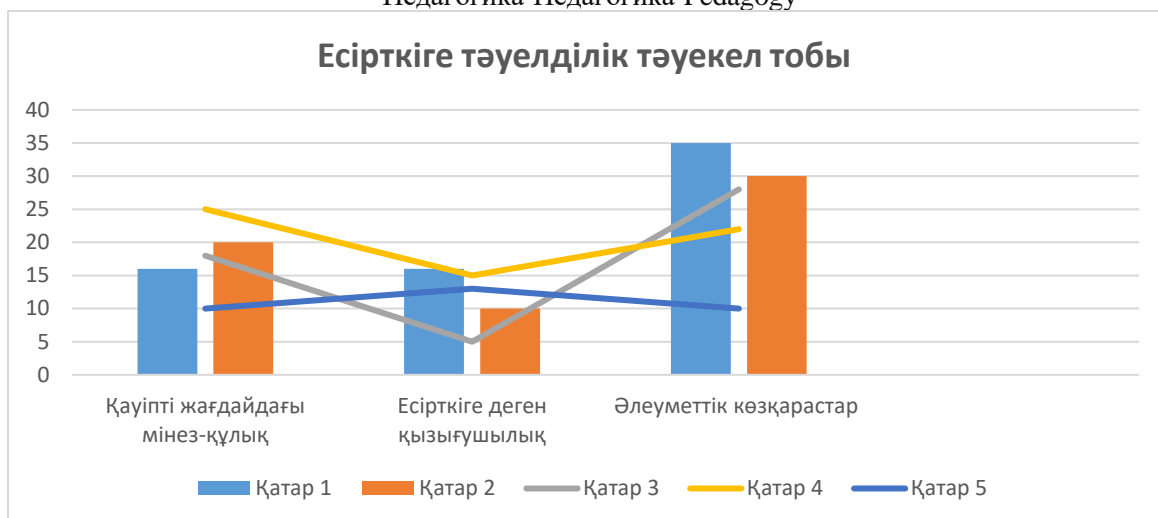
2. Стресспен күресудің жеке стилін анықтау үшін Э. Хаймның жеке күресу стратегияларын анықтау әдісі қолданылды (2-қосымшаны қараңыз). Оны өнімсіз мінез-құлық үлгілерін де, жеке ресурстарын да диагностикалау үшін пайдалануға болады. (Когнитивті күрес стратегиялары) 10, екіншісі (эмоционалды күрес стратегиялары) 8, үшіншісі (мінез-құлықты жеңу стратегиялары) – 8 мәлімдемеден тұрады. Әрбір мәлімдеме белгілі бір күрес стратегиясымен байланысты. Егер сауалнамаға қатысушы белгілі бір мәлімдемені өзіне ең таныс деп тандаса, тиісті күрес стратегиясы оған тән болады деп болжанады. Стресспен күресу стратегиялары: өнімді (стресспен тез және сәтті күресуге көмектеседі), салыстырмалы түрде өнімді (кейбір жағдайларда, мысалы, өте маңызды емес немесе үлкен стрессте көмектеседі); өнімді емес (стресстік жағдайды жоймайды, керісінше оның күшеюіне ықпал етеді).

Кесте 4. Көрсеткіштерінің жиынтық кестесі

Нәтиже	8 «А» сынып		10 «Б» сынып	
	Оқушылар саны, адам.	Саны, %	Оқушылар саны, адам.	Саны, %
Девиантты мінез-құлыққа бейім	3	11	5	17
Девиантты мінез-құлыққа бейім емес	25	89	25	83



Сурет 1. Көрсеткіштерінің жиынтық диаграммасы



Есірткіге тәуелділік тәуекел тобы (DRG) сауалнамасы мектептің 8-11 сынып оқушылары арасында кейінгі жасөспірімдік кезеңдегі нашақорлық тәуекел топтарын анықтауға арналған. Әдістеме іске асырылған алдын алу бағдарламаларының тиімділігін бағалау құралдарының бірі ретінде қызмет етеді.

Бұл контексте жасөспірімдердің тәуекелді мінез-құлыққа бейімділігін, әсіресе есірткіні қолдану ықтималдығын, сондай-ақ өзіне деген көзқарасы мен болашаққа қатынасын, топтың ықпалын бағалауға бағытталған сауалнама сұрақтары мен диагностикалық әдістемелерге негізделген тұжырымдар келтірілген.

Құрылымы бойынша түсіндірме:

Сұрақтар тұжырымдар түрінде берілген, оларға, ең ықтимал жауап беру тәсілі — «Келісемін / Келіспеймін» немесе 1-ден 5-ке дейінгі шкала бойынша жауап беру (мысалы, 1 — мүлде келіспеймін, 5 — толықтай келісемін).

1. Мен басқа маңызды істерге бола ләззат алуымды кейінге қалдырғым келмейді.
2. Маған жиі ішім пысады.
3. Өмірімде есірткі қолданатын адамдармен сөйлескен кездерім болды.
4. Мектептегі сабақтан басқа маңызды ісім жоқ.
5. Мен жаңа әсерлерге құмармын.
6. Менің кейбір достарым есірткі қолданады.
7. Кейде мен бәрі менен теріс айналғандай сезінемін және бұл жағдайдың себебін түсінуге тырыспаймын.
8. Кейде бәрі менен теріс айналғандай сезінемін және бұл үшін ештеңе істемеймін.
9. Мен алты түрлі есірткі затын оңай атай аламын.
10. Нашар бағалар мені алаңдатпайды.
11. Мен есірткі туралы кітаптарға, фильмдерге және соларға қатысы бар адамдарға қызығамын.
12. Мен есірткі туралы өз құрдастарыма қарағанда көбірек білемін.
13. Ата-анам мен туралы не ойлайтыны маған бәрібір.
14. Есірткімен байланысы бар адамдармен сөйлесетін тақырыптарым бар.
15. Болашақ өміріме қатысты нақты жоспарым жоқ.
16. Достарым қызықты, бірақ тыйым салынған нәрсені ұсынса, мен келісемін.
17. Егер таңдау мүмкіндігім болса, мысалы, парашютпен секірем едім.
18. Мен үшін салауатты өмір салты маңызды емес.
19. Менің мінезім жақсы ма, жаман ба – бәрібір.

20. Ата-анам менімен мақтану үшін мен ештеңе істемеймін.
21. Өз мінезімді жақсартуға тырыспаймын.
22. Сыныптастарым мен туралы не ойлайтыны маған бәрібір.
23. Сыныптастарым мен туралы жақсы ойласын деп ештеңе істемеймін.

Зерттеу нәтижесінде агрессивті мінез-құлықпен қатар салыстырмалы түрде өнімді және өнімсіз жеке стрессті жеңу стратегиялары мен ауытқу мінез-құлқына бейімділігі бар 8 «А» және 10 «В» сыныптарының оқушылары, сондай-ақ есірткіні қолдануда байқалған кейбір оқушылар негізінен балалар екендігі анықталды. «тәуекел тобындағы» отбасылар, яғни көп балалы, аз қамтылған, толық емес отбасылар және олардың ата-аналары жұмыссыз.

Қорытынды. Біз жүргізген зерттеу нәтижесінде келесі қорытындылар жасалды:

1. Нашақорлық-бұл есірткі заттарына физикалық немесе психикалық тәуелділіктен, оларға деген шексіз тартымдылықтан көрінетін, біртіндеп дененің физикалық және психикалық функцияларының терең сарқылуына әкелетін ауру.

2. Жасөспірімдерге тәуелділіктің себептері әлеуметтік-экономикалық, конституциялық-биологиялық, әлеуметтік және жеке психологиялық болып табылады.

3. Нашақорлықтың әлеуметтік-педагогикалық профилактикасы-психоактивті заттардың таралуына және пайдаланылуына ықпал ететін себептерді, жағдайларды анықтауға және жоюға, психоактивті заттарды теріс пайдаланудың жеке, әлеуметтік және медициналық салдарларының алдын алуға және жоюға бағытталған әлеуметтік, білім беру және медициналық-психологиялық іс-шаралар кешені [7, 66-69].

4. Нашақорлықтың алдын алудың негізгі заманауи тәсілдері: ақпараттық; аффективті (эмоционалды) оқыту; әлеуметтік факторлардың әсері; өмірлік дағдыларды қалыптастыру; есірткіні қолдануға балама қызметті дамыту; денсаулықты нығайту; адамды стрессті жеңуге, онымен күресуге үйретуге бағытталған алдын алу.

5. 8 «А» және 10 «Б» сынып оқушыларында жүргізілген әдістемелер мен сауалнамалардың нәтижелері бойынша келесі қорытындылар жасауға болады:

1) агрессивтілік пен дұшпандықты қазынашылар бойынша анықтауға бағытталған Басс-Дарки сауалнамасына сәйкес 8 «А» сыныпта 15 адам (бұл оқушылардың жалпы санының 54% – от құрайды) және 10 «Б» сыныпта - 18 оқушы (бұл оқушылардың жалпы санының 60%-ын, құрайды), агрессивті реакциялар анықталды нормадан жоғары (яғни агрессивті мінез-құлықтың көрінісі оларға тән). Оның ішінде 8 «А» сыныбының бір адамында (4%) және 10 «Б» (10%) үш оқушыда нормадан жоғары дұшпандық реакциялар бар;

2) Э. Хаймның жеке күресу стратегияларын анықтау әдістемесіне сәйкес, 8 «А» сыныбының 20 (71%) оқушысы және 10 «В» сыныбының 18 (60%) адамында стрессті жеңудің когнитивті стратегиялары салыстырмалы түрде өнімді (кейбір жағдайларда, мысалы, өте маңызды емес немесе аз стрессте көмектеседі); 8 «А» сынып оқушыларының 19 (68%) және 10 «В» сынып оқушыларының 19 (63%) стрессті жеңудің мінез-құлық стратегиялары бар-салыстырмалы бірақ өнімді; 8 «А» сыныбының 14 (51%) оқушысы және 10 «В» сыныбының 13 (13%) оқушысы стрессті жеңудің өнімді эмоционалды стратегияларына ие (стрессті тез және сәтті жеңуге көмектеседі);

3) ауытқу мінез-құлқына бейімділікті анықтауға бағытталған әдістемеге сәйкес 8 " А " сыныпта ауытқу мінез – құлқына бейім 3 адам (11%) және 10 "Б"-5 (17%) оқушылар анықталды, жаңа жағдайда оларға бейімділік сияқты көрсеткіштердің болуы тән нормалар мен ережелерді еңсеруге, тәуелді, өзіне зиян келтіретін және өзін-өзі бұзатын, бұзатын мінез-құлыққа, агрессия мен зорлық-зомбылыққа, эмоционалды реакцияларды ерікті бақылаудың болмауы;

4) есірткі заттарын пайдалану және жасөспірімдердің оларға қатынасы туралы мәліметтер алуға бағытталған сауалнамаға сәйкес; 8 «А» – 2 (7%) және 10 «Б» – 5 (17%) респонденттер есірткі затын қолданып көрді, бірақ қазір ол қолданылмайды; 8 «А»-да – 4 (14%) және 10 «Б»- 6 (20%)

оқушылардың есірткі қолданатын таныстары бар; 8 «А» – 3 (11%) және 10 «Б» – 4 (13%) оқушылар есірткі затын қолданбаған, бірақ «өкпе» көріністер қарсы емес және көрініз; Сауалнамаға қатысқандардың 8 «А» – 6 (21%) және 10 «Б» – 7 (23%) кез келген есірткі және тоқ заттарын қолдану денсаулық пен өмірге қауіпті екенін білмейді.

6. Жүргізілген эксперименттік жұмыс және практикалық қызметті талдау жасөспірімдер арасында нашақорлықтың әлеуметтік-педагогикалық профилактикасының тиімділігінің үш жағдайын анықтауға мүмкіндік берді:

1) мемлекеттік деңгейде нашақорлықтың алдын алу жүйесін әзірлеу;

2) жасөспірімдер арасындағы жалпы білім беретін мекемелерде нашақорлықтың әлеуметтік-педагогикалық профилактикасын жүргізу;

3) мектеп бағдарламасына балалар арасында психоактивті заттарды қолданудың профилактикасы бойынша сабақтар енгізу.

Жеткіншектік кезең аддиктивті мінез - құлықтың қалыптасуындағы ең қауіпті кезеңдердің бірі болып саналады[8,90].

Сондықтан жасөспірімдер арасында жақсы профилактикалық жұмыс айтарлықтай нәтиже береді. Нашақорлықтың алдын алу баланың жеке басын құрметтеуден, отбасындағы ашық қарым-қатынас пен өзара түсіністіктен басталуы керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасында Нашақорлыққа және есірткі бизнесіне қарсы күрестің 2023 – 2025 жылдарға арналған кешенді жоспарын бекіту туралы://Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 29 маусымдағы № 508 қаулысы.

2. Асанова Л.М., Машанцева Н. В.//Есірткі және уытты заттарды теріс пайдаланатын жасөспірімдердің девиантты мінез - құлқы // Сб. «Есірткіні бақылау және нашақорлықтың алдын алу мәселелері» (ред. Э. А. Бабаян)// М. - 2009. - 290 Б.

3. Алтынбекова Г.И., Прилуцкая М.В., Сәдуақасова Г.А. Қазақстан Республикасында жаңа психоактивті заттарды тұтыну жағдайын талдау // Ғылым және Денсаулық сақтау. 2022. 5 (Т.24). Б. 220-225. doi [10.34689/SH.2022.24.5.027](https://doi.org/10.34689/SH.2022.24.5.027)

4. Современное состояние и перспективы развития института оценки уровня наркопотребления в азахстане: Монография / Коллектив авторов. Под общ. ред. Г.К. Шушиковой. - Косшы: Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, 2021. - 132 с.

5. Бабаян Э. А. Есірткі мен психотроптық заттарды бақылау және оларға сұранысты азайту мәселелері / есірткі мен наркологияны бақылаудың өзекті мәселелері. - Мәскеу. - 2015 - Б. 13-16.

6. Битенский В.С., Герюнский Б. Г., Дворян С. В., Глушков В. А.: // Жасөспірімдердегі нашақорлық. - Киев. - 2016. - 200 Б.

7. Булыгина И. Е., Цетлин М. Г., Павлова А. А., Захаров в. Н. Чебоксары қаласының оқушы жастарының психоактивті заттарды тұтынуы. // Наркология мәселелері. - 2017. - № 1. - Б. 66-69.

8. Қыдырмолдина С.Т., Турсунгожинова Г.С. //Жастардың есірткі және психоактивті заттарды қолдануының әлеуметтік-психологиялық салдары// Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. №2 (49). 2014. 98 бб

References

1. Qazaqstan Respublikasynda Naşaqorlyqqa және esirtki biznesine qarsy kürestіñ 2023 – 2025 jylдарға арналған кешенді жоспарын бекіту туралы://Qazaqstan Respublikasy Ükimetінің 2023 jylғы 29 mausymдағы № 508 qaulysy.

2. Asanova L.M., Maşanseva N. V.//Esirtki және uyttы zattardy teris paidalanatyn jasöspirimderdiñ deviantty minez - құlqy // Sb. «Esirtkini baqylau және našaqorlyqtyñ aldyn alu мәseleleri» (red. E. A. Babaian)// M. - 2009. - 290 B.

3. Altynbekova G.İ., Priluskaia M.V., Sadvakasova G.A. Qazaqstan Respublikasynda jaña psihoaktivti zattardy tūtynu jaǵdaiyn taldau //Ǵylym jáne densaulyq saqtau jurnaly doi [10.34689/SH.2022.24.5.027](https://doi.org/10.34689/SH.2022.24.5.027)

4. Sovremennoe sostoyanie i perspektivy razvitiya instituta ocenki urovnya narkopotrebleniya v azahstane: Monografiya / Kollektiv avtorov. Pod obshch. red. G.K. SHushikovej. - Koshy: Akademiya pravooohranitel'nyh organov pri General'noj prokurature Respubliki Kazahstan, 2021. - 132 s.

5. Babaian E. A. Esirtki men psihotropnyy zattardy baqylau jáne olarǵa sūranysty azaitu máseleleri // esirtki men narkologiany baqylaudyń ózekti máseleleri. - Máskeu. - 2015 - B. 13-16.

6. Bitenski V.S., Gerūnski B. G., Dvorān S. V., Gluškov V. A.: //Jasǵospırımderdeǵı naşaqorlyq. - Kiev. - 2016. - 200 B.

7. Bulygina İ. E., Setlin M. G., Pavlova A. A., Zaharov v. N. Cheboksary qalasynyń oquşy jastarynyń psihoaktivti zattardy tūtnuy. // Narkologia máseleleri. - 2017. - № 1. - B. 66-69.

8. Qydyrmoldina S.T., Tursungojinova G.S. //Jastardyń esirtki jáne psihoaktivti zattardy qoldanuynyń áleumettik-psihologialyq saldary// Vestnik KazNU. Seria psihologii i sosiologii. №2 (49). 2014. 98 bb

ПСИХОЛОГО - ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПУТЕЙ ПРОФИЛАКТИКИ НАРКОМАНИИ СРЕДИ ПОДРОСТКОВ

КАЛИЕВА Г.А.¹ , МАХАШОВА П.М.^{2*} , СЕМБАЕВА Г.П.² , МАКАШЕВА О.М.³ 

Калиева Гулжан Абузаровна¹ – Кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенов, г. Актау, Казахстан

E-mail: guljan_81.15@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7747-6993>

*Махашова Патима Менлибаевна² – Магистр педагогических наук, старший преподаватель, Таразский университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

E-mail: mahashova1964@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8967-6282>

Сембаева Гульзат Пернебековна² – Магистр педагогики и психологии, старший преподаватель, Таразский университет им. М.Х. Дулати г. Тараз, Казахстан

E-mail: Sembraeva-77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3267-9225>

Макашева Орынкуль Менлибаевна³ - Старший преподаватель, Алматинский гуманитарно-экономический университет, г. Алматы, Казахстан

E-mail: makasheva80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-2888-7626>

Аннотация. В статье рассматривается проблема наркомании среди подростков с психолого-педагогической точки зрения. В исследовании анализируются основные причины и факторы, способствующие распространению наркомании среди подростков, включая социальные, психологические и педагогические аспекты.

Особое внимание уделяется вопросам первичной профилактики, формированию толерантности к негативным воздействиям, повышению осведомленности об уровне знаний в области здорового образа жизни. Основная цель статьи-изучить причины употребления наркотиков подростками и рассмотреть психолого-педагогическую профилактику наркомании. Всесторонне проанализированы психологические факторы и психологические механизмы возникновения и динамики наркомании.

С точки зрения официальной наркологии, злоупотребление психоактивными веществами в подростковом возрасте характеризуется развитием заболеваний, вызванных систематическим употреблением наркотиков, изменением реактивности психики, формированием физиологической зависимости, а также комплексом психологических и социальных последствий. Стратегия профилактики зависимости от психотропных веществ направлена на снижение факторов риска или усиление факторов, снижающих восприимчивость к болезням.

Основное внимание в исследовании уделяется фармакологическому действию наркотических веществ, динамике физиологических процессов и соматическим изменениям в подростковом возрасте в результате систематического употребления веществ. Рассматриваются современные подходы к профилактической работе в образовательных учреждениях и семье.

Ключевые слова: фармакологический, профилактический, бихевиоральный подход, когнитивные аспекты, транзиторный анализ, агрессия, негативизм.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF WAYS TO PREVENT DRUG ADDICTION AMONG ADOLESCENTS

KALIEVA G.A.¹, MAKHASHOVA P.M.^{2*}, SEMBAEVA G.P.², MAKASHEVA O.M.³

Kalievа Gulzhan Abuzharovna¹ – Candidate of pedagogical sciences, associate professor, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yesenov, Aktau, Kazakhstan

E-mail: guljan_81.15@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7747-6993>

***Makhashova Patima Menlibaevna**² – Master of pedagogical sciences, senior lecturer, M. H. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan

E-mail: mahashova1964@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8967-6282>

Sembaeva Gulzat Pernebekovna² – Master's degree in pedagogy and psychology, senior lecturer, M. H. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan

E-mail: Sembaeva-77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3267-9225>

Makasheva Orynkul Menlibaevna³ - Senior lecturer, Almaty University of Humanities and Economics, Almaty, Kazakhstan

E-mail: makasheva80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-2888-7626>

Abstract: The article examines the problem of drug addiction among adolescents from a psychological and pedagogical point of view. The study analyzes the main causes and factors contributing to the spread of drug addiction among adolescents, including social, psychological and pedagogical aspects.

Special attention is paid to the issues of primary prevention, the formation of tolerance to negative impacts, and raising awareness of the level of knowledge in the field of healthy lifestyle. The main purpose of the article is to study the causes of drug use by adolescents and to consider the psychological and pedagogical prevention of drug addiction. The psychological factors and psychological mechanisms of the occurrence and dynamics of drug addiction are comprehensively analyzed.

From the point of view of official narcology, substance abuse in adolescence is characterized by the development of diseases caused by systematic drug use, changes in mental reactivity, the formation of physiological dependence, as well as a complex of psychological and social consequences. The strategy of preventing dependence on psychotropic substances is aimed at reducing risk factors or strengthening factors that reduce susceptibility to diseases.

The main focus of the study is on the pharmacological effects of narcotic substances, the dynamics of physiological processes and somatic changes in adolescence as a result of systematic substance use. Modern approaches to preventive work in educational institutions and the family are considered.

Key words: pharmacological, preventive, behavioral approach, cognitive aspects, transient analysis, aggression, negativism.